З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК: 341.81 + (477-25)

Вікторія ОКІПНЮК*

Генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р.

У статті висвітлюється останній період діяльності генерального консульства II Речіпосполитої в Києві. Подаються нові відомості про арешт органами НКВС УРСР генконсула Єжи Матусинського.

Ключові слова: генеральне консульство, Матусинський, УРСР, II Річпосполита, Польща.

Уже на початковому етапі Другої світової війни у вересні 1939 р. Польща зазнала поразки в нерівній боротьбі з нацистською Німеччиною та комуністичним Радянським Союзом. Усупереч чинним міжнародним угодам керівництво Третього

Окіпнюк Вікторія Миколаївна – старший науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, здобувачка Інституту історії України НАН України.

Райху відмовилося визнавати дипломатичний імунітет та гарантувати вільний виїзд за кордон працівникам посольства й консульських установ II Речіпосполитої в Німеччині. У результаті таких протиправних дій особовий склад польської консульської служби у цій країні зазнав значних втрат. Більшість працівників польського МЗС у СРСР за сприяння дипломатів інших держав у жовтні 1939 р. була евакуйована до Франції. Винятком стали генеральний консул Польщі в Києві Єжи Матусинський і двоє його підлеглих – Анджей Оршинський та Юзеф Личек. Вони зникли безвісти напередодні від'їзду співробітників цієї установи та членів їхніх родин із Києва до Москви.

Польська сторона відразу намагалася розшукати зниклих. Однак на численні запити МЗС та інших офіційних установ Польщі щоразу надходила відповідь, нібито на теренах СРСР вказані особи не перебувають і про їхню долю відсутні будь-які відомості. Припущення поляків про те, що Є. Матусинського, А. Оршинського та Ю. Личека заарештували радянські органи держбезпеки, категорично відхилялися. Доля останнього генерального консула II Речіпосполитої в Києві остаточно не з'ясована й понині.

Зі зрозумілих причин радянська історіографія цього питання ніколи не порушувала. Українські дослідники впродовж останніх років приділяють значну увагу висвітленню різних аспектів українсько-польських відносин і, зокрема, діяльності дипломатичних установ Польщі на теренах УСРР–УРСР між двома світовими війнами. Проте лише в деяких публікаціях зустрічається згадка про події, пов'язані з викраденням співробітників генконсульства в Києві[1]. Натомість польські науковці означені проблеми давно й ретельно досліджують, використовуючи широке коло джерел, зокрема архіви МЗС Польщі та спогади очевидців тих подій[2].

---

[1] Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / Упор.: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: Дух і літера, 2012. – С. 46.

[2] Серед найбільш ґрунтовних досліджень слід виокремити розвідку В. Скури, в якій докладно висвітлено вказані події, здійснено спробу проаналізувати їх причини, а також наведено свідчення одного з безпосе-

Публікація, що пропонується читачеві, присвячена висвітленню умов, за яких функціонувало генеральне консульство Польщі в Києві напередодні й на початку Другої світової війни, а також з'ясуванню обставин зникнення генконсула та його підлеглих. При підготовці статті використано праці польських і вітчизняних істориків, а також архівні документи радянських органів держбезпеки. Насамперед, це дві телеграми заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського від 1 жовтня 1939 р. наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії, які представлено в додатках № 1 та № 2. Документи було виявлено нещодавно у ході науково-технічного опрацювання фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України[3]. Слід зазначити, що на сьогодні це практично єдині першоджерела, котрі підтверджують причетність органів НКВС до зникнення співробітників польської дипмісії, а також недвозначно вказують на замовників і виконавців цієї таємної операції. У публікації також використано спеціальні повідомлення, що надсилалися керівництвом НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР у вересні 1939 р., які вже публікувалися[4].

Взаємообмін дипломатичними й консульськими установами між Польщею та радянськими республіками, у тому числі

редніх учасників – А. Оршинського, котрому вдалося вижити та, після радянського ув'язнення, вирватися за межі СРСР (див.: *Skóra W*. Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn; Charków, 2010. – S. 414–437). Досить цікавою є також публікація С. Новиновського, де події, пов'язані з арештом співробітників польського генерального консульства в Києві, розглядаються в контексті ліквідації всіх дипломатично-консульських установ II Речіпосполитої у СРСР (див.: *Nowinowski S*. Zakończenie działalności ambasady i konsulatów RP w Związku Sowieckim jesienią 1939 r. // Zeszyty Historyczne. – 2008. – № 164. – S. 3–60).

[3] Фонд № 16 «Документи секретного та несекретного діловодства ДПУ–КДБ УРСР».

[4] Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.

УСРР, відбувся невдовзі після завершення радянсько-польської війни 1920 р. Практично через рік після припинення бойових дій, у жовтні 1921 р., відкрилося посольство ІІ Речіпосполитої у Харкові. Діяльність його, однак, тривала недовго – до кінця грудня 1923 р.[5], і була припинена внаслідок позбавлення України, яка опинилася у складі СРСР, можливості здійснювати самостійну дипломатичну та зовнішньополітичну діяльність. У результаті процесів суворої централізації, що відбувалися в Радянському Союзі, диппредставництва зарубіжних країн було зосереджено в Москві, а у союзних республіках відкривалися лише консульські установи. Відтак з березня 1924 р., зайнявши приміщення свого колишнього посольства по вул. Ольмінського, 15, у Харкові розпочало роботу генеральне консульство ІІ Речіпосполитої. Неординарний статус цієї установи підкреслювався присвоєнням його керівникові рангу радника посольства Польщі в Москві[6]. З огляду на зростання потреб населення в наданні консульських послуг, у жовтні 1926 р. відкрилося ще одне польське консульство в УСРР – у Києві, за адресою вул. Карла Лібкнехта, 1[7]. Після перенесення столиці радянської України до Києва (1 серпня 1934 р.) статус цієї установи піднявся до рівня генерального консульства, натомість представництво у Харкові стало звичайним консулатом. У грудні 1937 р. на вимогу радянської сторони Польща ліквідувала своє харківське консульство й відтоді в УРСР залишилася лише одна чинна установа консульської служби МЗС ІІ Речіпосполитої – генеральне консульство в Києві.

Наприкінці 1937 р. також припинило діяльність польське консульство у Тбілісі, відтак мережа дипломатичних і консуль-

---

[5] Із 1 січня 1924 р. воно функціонувало під зміненою назвою – як представництво Польщі у Харкові. Формально посольство було ліквідоване 1 березня 1924 р. (див.: Україна і Польща… – С. 42).

[6] Там само. – С. 42–44.

[7] Будинок, в якому 1926–1939 рр. розміщувалося польське консульство, знаходився на Печерську, у престижному районі Липки, на розі вулиць К. Лібкнехта (у дореволюційний період Левашовська, нині – Шовковична) та Кірова (нині – М. Грушевського). Його сучасна адреса – вул. М. Грушевського, 20.

Будинок по вул. Михайла Грушевського, 20,
в якому впродовж 1926–1939 рр. розміщувалася консульська установа
II Речіпосполитої в Києві. Фото 2013 р.

ських установ Польщі у СРСР скоротилася до посольства в Москві, при якому діяв консульський відділ та військовий аташат, генеральних консульств у Києві й Мінську та консульства в Ленінграді. Вони належали до підпорядкованої консульському

департаменту МЗС Польщі мережі, що напередодні Другої світової війни складалася з 87 фахових представництв (27 генеральних і 29 звичайних консульств, 31 установи зі статусом віце-консульства, консульської агенції чи консульського відділу) і 141 почесної консульської установи[8]. Загалом ці структури налічували 530 штатних співробітників і 763 особи, які працювали за контрактом[9]. До особливостей консульської служби Польщі належало те, що її установи не лише виконували визначені міжнародною практикою вузькофахові функції, але й узяли на себе роль представництва та виконавчого органу всіх державних відомств, починаючи з релігійної опіки й завершуючи торговельними справами[10].

Зрозуміло, що кадровий потенціал та інші можливості консульських установ надзвичайно цікавили військову розвідку Польщі, представлену 2-м відділом Головного (до 1928 р. – Генерального) штабу Війська польського[11]. Слід зазначити, що дипломатичні представництва та консульські установи цієї країни на території СРСР упродовж усього періоду свого функціонування виконували роль важливих (проте не єдиних) осередків «двійки»[12]. Консульство в Києві не було винятком: серед нечисленного персоналу установи (близько 10 осіб) під прикриттям посад секретарів, референтів, кур'єрів, водіїв та навіть віце-консула тут постійно працювало щонайменше 3 співробітники 2-го відділу Головного штабу.

Упродовж 1926–1937 рр. київське консульство очолювали Мечислав Бабінський (перший на цій посаді в Києві, обіймав її до квітня 1930 р.), Генрік Янковський (травень 1930 – 1932 рр.),

---

[8] *Michowicz W*. Organizacja polskiego aparatu dyplomatycznego w latach 1918–1939 // Historia dyplomacji polskiej. – T. IV: 1918–1939 / Pod red. P. Łossowskiego. – Warszawa, 1995. – S. 56.

[9] *Pepłoński A.* Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej. – Toruń, 2004. – S. 314.

[10] *Michowicz W*. Organizacja… – S. 56.

[11] Неофіційно вживалася також назва – «двійка». Штат цієї установи в 1939 р. складався з 250 офіцерів, 450 чиновників, а також численних нижчих цивільних функціонерів (див.: *Pepłoński A.* Wywiad… – S. 314).

[12] *Wasilewski A.* Polska Służba Konsularna 1918–1939 (akty prawne, organizacja, działalność). – Toruń, 2004. – S. 133–134.

Станіслав Сосніцький (квітень 1933 – липень 1934 рр.) та генеральний консул Ян Каршо-Седлевський (серпень 1934 – вересень 1937 рр.)[13]. Усі ці керівники консульства співпрацювали з розвідувальним відомством своєї держави. Особливо «розумів потреби розвідки, знав терен і сприяв праці 2-го відділу» Я. Каршо-Седлевський[14].

1 жовтня 1937 р. генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві очолив Єжи Матусинський[15] – досвідчений працівник

Анна і Єжи Матусинські

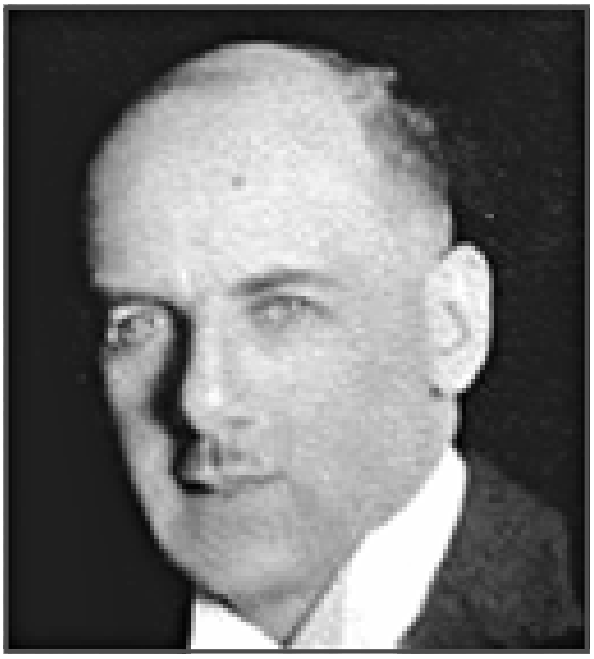

Єжи Матусинський

[13] Україна і Польща… – С. 46.

[14] *Pepłoński A.* Wywiad… – S. 138–139.

[15] *Єжи Матусинський* (1 жовтня 1890 р. – ? [не раніше 8 жовтня 1939 р.]) народився у Варшаві, закінчив Варшавську школу політичних наук та юридичний факультет Яґеллонського університету (м. Краків). Під час навчання брав участь у діяльності підпільної організації «Zet» («Зет» – Союз польської молоді), яка боролася за незалежність Польщі. Упродовж 1918–1920 рр. на Далекому Сході працював співредактором видання «Голос Польщі». Повернувшись на Батьківщину, працював у 2-му відділі міністерства військових справ (липень 1920 – серпень 1921 рр.). Із серпня 1923 р. впродовж двох років очолював представництво мішаної комісії у справах репатріації у Читі. Одружився 1928 р. з Анною Родзевич. Мав дочку (1930 р.н.) (див.: *Skóra W.* Porwanie… – S. 424; *Idem*. Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: Organizacja, kadry i działalność. – Toruń, 2006. – S. 295 [Електронний ресурс]: http://records.ancestry.com/Jerzy_Matusinski_records.ashx?pid=103125499).

консульської служби, стаж роботи якого у МЗС розпочався з травня 1926 р. До прибуття в УРСР він обіймав посади консула в Пітсбурґу (США; із липня 1933 р.), штатного співробітника генконсульства в Нью-Йорку (США; 1935 р.), генерального консула в Ліллі (Франція; 1935–1937 рр.)[16].

У міжвоєнний період умови роботи польських дипломатичних та консульських установ в УСРР–УРСР та загалом у СРСР були досить складними, проте найважчою стала доба «Великого терору» 1937–1938 рр.[17] Польський дослідник Р. Кушнеж виділяє декілька періодів у функціонуванні представництв II Речіпосполитої в той час: «стандартні незручності» в умовах «єжовщини»; посилення репресій у листопаді 1937 р.; реторсійний період із липня до серпня 1938 р. та повернення до початкового передреторсійного стану у серпні 1938 р.[18] Також уважається, що вкрай негативно на ставлення до працівників МЗС Польщі вплинуло загострення відносин між двома країнами восени 1938 р. через відмову Варшави від будь-якої взаємодії з Москвою при подоланні «чехословацької кризи»[19]. Саме у цей час Є. Матусинському й довелося працювати в УРСР.

---

[16] Див.: *Skóra W*. Porwanie… – S. 424; *Idem*. Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: Organizacja, kadry i działalność. – S. 295 [Електронний ресурс]: http://records.ancestry.com/Jerzy_Matusinski_records.ashx?pid=103125499.

[17] До характерних для попередніх років труднощів (дефіцит продовольства, важкі умови побуту, складні взаємовідносини з місцевою владою, стеження органів держбезпеки за діяльністю співробітників консульства і контроль їхніх контактів із місцевим населенням) у 1937–1939 рр. працівникам консульства довелося зіткнутися з відмовами в доставці регіональної преси, труднощами з придбанням залізничних квитків, досить частим побиттям вікон у приміщенні дипустанови, неприхованим зовнішнім спостереженням, публічними образами, залякуваннями та навіть фактами побиття і затримання співробітників міліцією та НКВС (див.: *Kuśnierz R*. Funkcjonowanie polskich placowek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. – S. 374–403).

[18] Ibid. – S. 376.

[19] *Gregorowicz S., Zacharias M.J*. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 161–163; *Матерски В*. Польско-совет-

У середині 1939 р. в київському консульстві під керівництвом Є. Матусинського працювало п'ятеро контрактних співробітників МЗС: завідуючий канцелярією Людомир Червінський, секретар Антоні Пеньковський (насправді – співробітник польської розвідки ротмістр Влодзімеж Просінський), практикант Генрік Словіковський, Генрік Вишневський та секретар консульства Евґеніуш Зарембський (насправді – майор Мечислав Словіковський[20]). У другій половині 1939 р. до них приєднався віце-консул Юзеф Зданович (насправді – капітан Ян Крачкевич)[21]. Водіями консульства були Анджей Оршинський[22] і Юзеф Личек. Перший прибув на роботу до Києва 7 жовтня 1936 р. з Тифліса, де він також працював шофером. Трохи раніше за нього в київському консульстві почав працювати водієм Ю. Личек.

Наприкінці серпня та на початку вересня 1939 р. співробітники консульської установи почали помічати прояви безпосередньої підготовки СРСР до війни: передислокацію й концент-

---

ские отношения (1932–1939), узловые проблемы // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст.: Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачинский, А. Сахаров. – Москва, 2001. – С. 101.

[20] Майор *Мечислав Зіґфрід Словіковський* (26 лютого 1896 – 20 липня 1989 рр.) у київському консульстві формально обіймав посаду секретаря, а також виконував функції кур'єра. Евакуювавшись із Москви разом із групою працівників польських дипломатичних і консульських установ, 25 жовтня 1939 р. з'явився до збірного пункту Війська польського в Парижі, перебував на командних постах у польських військових формуваннях на території Франції, згодом був одним з організаторів польської розвідки в Північній Африці та Великобританії. Користувався псевдонімами «Риґор», «Сковронський». Війну закінчив у званні підполковника. Залишившись на еміграції, брав активну участь у політичному житті польської діаспори. Помер у Лондоні у званні бригадного генерала (див.: *Dubicki T., Suchcitz A.* Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny. – T. II. – Warszawa, 2011. – S. 306–312). У київському консульстві одночасно з ним працював його однофамілець Генрік Словіковський, але це був випадковий збіг прізвищ (див.: *Skóra W.* Porwanie… – S. 431).

[21] Див.: Ibid. – S. 423–424.

[22] Відомо, що *А. Оршинський* народився 1901 р. в Ярославі Львівського воєводства (див.: Ibid. – S. 435).

рацію військових частин, продовження терміну служби в армії, скасування відпусток для командирського складу і т. п. Збирання поляками такої інформації, своєю чергою, не залишилося поза увагою радянської контррозвідки. Зокрема, 9 вересня 1939 р. начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Павличев надіслав наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії та начальникові 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Федотову спецповідомлення, в якому зазначав:

> «Співробітники польського консульства в Києві – секретар консульства Пеньковський, другий секретар Заремберський, два шофери консульства Аршинський і Личек, останній, за нашими даними, є агентом п'ятої експозитури[23], останнім часом проявляють великий інтерес у зв'язку з військово-навчальними зборами, що проводяться, із цією метою намагаються відвідувати пункти, на яких сконцентровані військові частини та здійснюється завантаження військових ешелонів. Під час проходження по вулицях призовників співробітники консульства з великим інтересом ставляться до цього, намагаючись дізнатися, куди прямують призвані в армію. Із боку нашої розвідки вжито заходів задля недопущення співробітників консульства до місць розташування військових частин і призваних на військово-навчальні збори»[24].

Зазначене «вжиття заходів» означало, зокрема, що з 10 вересня 1939 р. працівникам польського консульства в Києві було заборонено здійснювати поїздки автомобілем за межі міста[25]. Скориставшись тим, що заборона не поширювалася на пересування залізницею, Е. Заремберський як кур'єр 12 вересня вирушив потягом до Москви. Дорогою він звернув увагу на пожвавлений рух на станціях і переконався, що проводиться мобілізація. Повернувшись 14 вересня в Київ, він спробував шифрованою телеграмою попередити своє керівництво про військові приготування СРСР, проте телеграфний зв'язок із

---

[23] *Експозитура* (пол. *ekspozytura* – представництво, філія, відділення, резидентура) – територіальне відділення польської військової розвідки в 1920–1939 рр.

[24] Радянські органи… – С. 995–996.

[25] *Skóra W.* Porwanie… – S. 425.

Варшавою вже перервався і тривожний сигнал із Києва міг спізнитися, пішовши кружним шляхом – на адреси представництв II Речіпосполитої в Бухаресті або Ризі. Це не влаштовувало Е. Зарембського й він, порадившись із Є. Матусинським, узявся доставити вкрай важливу інформацію власними силами. 16 вересня, із дозволу вповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР, Е. Зарембський разом із практикантом Г. Словіковським вирушив залізницею в бік радянсько-польського кордону.

Найгірші припущення працівників київського консульства щодо намірів СРСР незабаром повністю підтвердилися. По 2-й годині 17 вересня 1939 р. посла Польщі в Москві Вацлава Ґжибовського телефоном викликали до НКЗС СРСР, де повідомили про денонсацію всіх угод, укладених між обома державами[26]. Дипломатові зачитали й намагалися вручити ноту наркома закордонних справ СРСР, члена політбюро ЦК ВКП(б) В. Молотова, яка була пронизана неприхованим злорадством і презирством до майже вщент розгромленої вермахтом сусідньої країни:

> «Німецько-польська війна показала внутрішнє банкрутство польської держави. Упродовж десяти днів воєнної операції Польща втратила всі свої промислові округи й культурні осередки. Варшава як столиця Польщі вже не існує. Польський уряд розпався та не виявляє ознак життя. Це означає, що польська держава і її уряд фактично припинили існування»[27].

Окрім категоричного осуду держави – жертви агресії, у цьому документі до Польщі висувалися претензії за те, що внаслідок своєї некерованості вона стала «полем різного роду небезпек і несподіваних акцій, що можуть загрожувати СРСР», та оголошувалося, що таким чином радянський уряд відмовляється від дотримання нейтралітету й наказує Червоній армії перейти кордон, аби «взяти під свою опіку життя та майно населення Західної України й Західної Білорусі»[28]. Вражений змістом ноти, посол В. Ґжибовський заявив протест, і, відмовившись

---

[26] *Łossowski P.* Dyplomacja polska: 1918–1939. – Warszawa, 2001. – S. 362.

[27] Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem Radzieckim: 1918–1943: Wybór dokumentów / Oprac. i wybór J. Kumaniecki. – Warszawa, 1991. – S. 232.

[28] Ibid.

її приймати, назвав дії Кремля «нічим не обґрунтованим нападом» на свою державу[29].

Е. Зарембський і Г. Словіковський не встигли виконати взяту на себе місію попередити про можливу загрозу з боку СРСР, адже звістка, що Червона армія вже перейшла кордон і рухається в глиб Польщі, застала їх у Рівному. Оцінивши обстановку, вони вирішили повернутися до Києва[30], однак 21 вересня були заарештовані у Шепетівці радянськими органами держбезпеки[31].

Решту працівників київського консульства II Речіпосполитої 17 вересня 1939 р. органи НКВС заблокували у приміщенні установи. Трохи згодом блокаду було пом'якшено, адже особам, котрі здійснювали закупівлю продуктів харчування, дозволили виходити за межі будинку[32]. Окрім цього, консульство, як, зрештою, і посольство Польщі в Москві, не від'єднали від комунікацій, у тому числі від електропостачання та телефонного зв'язку. Але серед пожильців садиби на вул. К. Лібкнехта, 1 запанував неспокій, викликаний очікуванням раптового вторгнення ззовні, а також імовірних арештів. Генеральний консул, усвідомлюючи, що в такому разі він буде головною мішенню для радянських органів держбезпеки, не став приховувати від оточення своїх тривожних прогнозів. Інформація про зміст висловлювань і пригнічений стан польського дипломата, спричинений нападом Німеччини та СРСР на його Батьківщину, негайно дійшла до верхівки НКВС, що відображено у спеціальному повідомленні заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 19 вересня 1939 р.:

> «Польський консул у м. Києві Матусинський останніми днями вкрай розстроєний, проявляє побоювання бути заарештованим і зі сльозами на очах ділиться про останні події в Польщі»[33].

---

[29] *Łossowski P.* Dyplomacja… – S. 364.

[30] *Nowinowski S.* Zakończenie… – S. 38–39.

[31] *Skóra W.* Porwanie… – S. 425.

[32] Ibid. – S. 427.

[33] Докл. див.: Радянські органи… – С. 1013.

Оскільки зі вступом СРСР у війну акредитовані в Москві, Києві, Ленінграді та Мінську працівники польського зовнішньополітичного відомства опинилися у ворожому середовищі, постала необхідність їх невідкладної евакуації. У відповідь на наказ МЗС Польщі своєму послові й консулам здійснити організований виїзд за межі СРСР радянська сторона продемонструвала небажання виконувати раніше взяті на себе зобов'язання. 19 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін довів до відома посла II Речіпосполитої в Москві В. Ґжибовського, що дипломатичний імунітет на його підлеглих уже не поширюється й вони не можуть мати жодних привілеїв, а також гарантій на отримання виїзних віз[34]. Самостійно врегулювати ці проблеми з компетентними радянськими органами посол Польщі не міг, оскільки його держава перебувала у стані війни з СРСР. Отже, як передбачала в таких випадках дипломатична практика, він звернувся по допомогу до посередника, яким погодився стати посол Італії Авґусто Россо[35].

Місцем збору співробітників усіх польських консульств визначили Москву, куди 22 вересня з'явився персонал із Ленінграда, ще через кілька днів – із Мінська. Не було тільки колег зі столиці радянської України. Виїзд із СРСР призначався на 2 жовтня 1939 р.[36]

Є. Матусинському, який удень 30 вересня прибув на виклик до служби вповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР, сповістили, що персонал консульства виїде до Москви у спеціальному вагоні, а про конкретний термін виїзду повідомлять пізніше. Йому також заявили, що «зниклих» працівників консульства Е. Зарембського та Г. Словіковського вже розшукано[37].

Згідно з інформацією, яка міститься в одній із виявлених телеграм (див. додаток № 2), 30 вересня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про арешт Є. Матусинського, виконати яке пер-

---

[34] *Skóra W.* Porwanie… – S. 426.

[35] *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – Warszawa, 2010. – S. 62.

[36] *Skóra W.* Porwanie… – S. 427.

[37] Ibid. – S. 427–428.

ший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, котрий, очевидно, перебував у Москві, доручив членові політбюро ЦК КП(б)У М. Бурмистенку. Той, своєю чергою, рівно опівночі викликав до себе з цього приводу заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського. Узгодивши цю термінову операцію з начальником секретаріату НКВС СРСР С. Мамуловим, М. Горлинський віддав своїм підлеглим наказ про її початок.

Москва вимагала здійснити арешт Є. Матусинського за межами консульства, тому дипломата звідти виманили, повідомивши по телефону, що його терміново викликають до вповноваженого НКЗС. Будівля апарату вповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР знаходилася приблизно у 350 м від польського консульства – по вул. К. Лібкнехта, 17. Попри незначну відстань, Є. Матусинський та двоє його водіїв – А. Оршинський та Ю. Личек – виїхали з консульства автомобілем. Їх захопили в ніч із 30 вересня на 1 жовтня 1939 р., приблизно між 1:30–2:00[38]. Хоча за планом операції арешт водіїв не передбачався, їх також ізолювали, оскільки, супроводжуючи консула, вони стали небажаними свідками його викрадення. Уже о 4-й год. 35 хв. 1 жовтня 1939 р. М. Горлинський телеграфом надіслав наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії рапорт про виконання завдання, прохаючи вказівок стосовно решти персоналу консульства[39]. О 5-й год. заступник наркома внутрішніх справ УРСР підготував ще одну депешу, яку відправили до НКВС СРСР о 6-й год. У ній більш докладно висвітлювався перебіг операції й зазначалося, що у приміщенні консульства перебуває 17 осіб – співробітники та члени їхніх родин[40]. План щодо захопленню генерального консула Польщі в Києві Є. Матусинського реалізовувався в режимі суворої секретності, зокрема у його виконавців – співробітників УДБ НКВС УРСР – було взято підписки про нерозголошення.

---

[38] В історіографії зустрічається й інша дата викрадення Є. Матусинського – 30 вересня. Можливо, через те, що саме це число помилково подав у своєму підсумковому рапорті посол В. Ґжибовський.

[39] Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 32 (1951 р.), спр. 69, арк. 268.

[40] Там само, арк. 269.

Не дочекавшись повернення Є. Матусинського, його підлеглі вранці, о 6-й год., доручили кур'єрові консульства пересвідчитися, чи стоїть їхня автівка під будівлею апарату вповноваженого НКЗС. Хоча вихід відразу перекрив невідомий у цивільному, котрий заборонив залишати будинок, посланець усе ж устиг угледіти, що під зазначеною установою на вул. Лібкнехта, 17 не було ніяких автомобілів. Після декількох невдалих спроб віце-консул Ю. Зданович (капітан Я. Крачкевич) о 9-й год. додзвонився до служби вповноваженого НКЗС, але звідти відповіли, що їм нічого не відомо про візит Є. Матусинського до їхньої установи. Ще за півгодини зателефонував сам уповноважений НКЗС, який, заперечивши нічний виклик, заявив, що вважає розпитування поляків про зниклого дипломата провокацією. У генконсульстві зрозуміли, що радника та водіїв викрадено, і телефоном повідомили про це своє посольство в Москві. Того самого дня о 14-й год. працівники НКВС привезли до консульства двох затриманих у Шепетівці його співробітників – Г. Словіковського та Е. Зарембського, а також сина останнього – Єжи[41].

4 жовтня 1939 р. співробітники генерального консульства Польщі в Києві та члени їхніх родин, серед них дружина й дочка Є. Матусинського, вирушили до Москви. Про їх приїзд залишила згадку Хільда Янковська, дружина радника посольства в Москві Тадеуша Янковського:

> «Нарешті приїхала київська група. Пані Матусинська – дивовижно спокійна. Вона не втрачала віри, що її чоловіка було затримано внаслідок якогось непорозуміння і з дня на день він приїде до нас. "Ми мусимо чекати на татуся", – повторювала його дочка. Але він не повернувся»[42].

По допомогу у справі зниклих безвісти працівників київського консульства посол В. Ґжибовський звернувся до представників московського дипломатичного корпусу. Проте це не дало позитивних результатів – НКЗС СРСР послідовно відмовлявся

---

[41] Інші дати цих подій подав у своїх спогадах М. Словіковський, стверджуючи, що Є. Матусинського було викрадено в ніч з 1 на 2 жовтня, натомість він сам повернувся до київського консульства 2 жовтня (див.: *Skóra W.* Porwanie… – S. 428).

[42] *Kruszyński M.* Ambasada… – S. 64.

надавати будь-яку інформацію. Під час вирішальної розмови, яка відбулася між В. Ґжибовським і В. Молотовим 5 жовтня 1939 р., керівник радянського зовнішньополітичного відомства запевнив, що Є. Матусинський «не перебуває в наших руках», а також що він сам зацікавлений у пошуку польського дипломата й з'ясуванні «цієї справи». Водночас нарком наполягав на тому, що польському послові недоцільно через зникнення Є. Матусинського зволікати з евакуацією[43]. Не маючи важелів впливу на позицію радянської сторони та з огляду на безпеку решти своїх підлеглих і членів їхніх родин, В. Ґжибовський не став відкладати виїзд. Можливо, на таке його рішення вирішальним чином вплинула інформація, яку військовий аташе в Москві підполковник Стефан Бжешчинський отримав 2 жовтня від свого колеги у Франції. У таємній депеші повідомлялося, що до рук радянських органів держбезпеки потрапили особові справи працівників 2-го відділу Головного штабу, через що рекомендувалося здійснити термінову евакуацію осіб, які перебували під загрозою. Зміст цієї телеграми посол В. Ґжибовський та аташе С. Бжешчинський вирішили приховати від своїх колег, дбаючи про їхню «емоційну рівновагу»[44].

Евакуація персоналу МЗС Польщі та членів їхніх родин відбулася 9 жовтня 1939 р.[45] На Ленінградському вокзалі Москви на них чекав потяг, який складався з п'яти пасажирських та одного багажного вагонів[46]. Попрощатися зі своїми польськими колегами сюди прибули представники майже всіх, за винятком німецької та італійської, акредитованих у Москві дипломатичних місій. Близько 21-ї год. у запломбованих вагонах поляки вирушили до Гельсінкі, куди дісталися 11 жовтня, а ще через два дні через Швецію, Норвеґію, Голландію та Бельґію виїхали до Франції[47].

---

[43] *Skóra W.* Porwanie… – S. 428–429.

[44] *Nowinowski S.* Zakończenie … – S. 57.

[45] В. Скура вказує, що виїзд співробітників МЗС Польщі відбувся 10 жовтня 1939 р. (див.: *Skóra W.* Porwanie… – S. 429).

[46] *Nowinowski S.* Zakończenie… – S. 58.

[47] *Kruszyński M*. Ambasada… – S. 64–65.

Свідчення про те, що сталося з генеральним консулом Польщі в Києві, залишив безпосередній учасник тих подій А. Оршинський, який після початку німецько-радянської війни серед тисяч своїх співвітчизників із таборів ГУЛАГ потрапив до польських військових частин, що формувалися на території СРСР для участі у війні на боці союзників, і згодом у складі армії В. Андерса опинився в Іраку. У грудні 1942 р., почувши, що розшук зниклих безвісти працівників київського консульства триває, А. Оршинський – капрал автоколони польської 5-ї піхотної дивізії, заявив про себе представникам командування та МЗС. Зокрема, він склав два свідчення, одне з яких, за дивовижним збігом обставин, прийняв аташе посольства Польщі в Баґдаді Г. Словіковський – його колишній колега по роботі в київському консульстві[48].

А. Оршинський розповів, що в ніч з 30 вересня на 1 жовтня 1939 р. вони разом із Ю. Личеком, приблизно о 2-й год. 20 хв., на автомашині повезли Є. Матусинського до будівлі вповноваженого НКЗС. Біля воріт установи водій консула оминув легковик, що стояв тут із вимкненими фарами, але з нього раптом вискочило шестеро у цивільному, троє з яких, направивши зброю на Є. Матусинського, наказали підняти руки вгору. Поцікавившись, чи озброєний він, нападники почули заперечну відповідь і слова Є. Матусинського, що він – польський генеральний консул. Однак це не зупинило незнайомців, які, заявивши, що їм відомо, із ким мають справу, узялися обшукувати дипломата та його водіїв. Не виявивши ніякої зброї, затриманих без пояснень відвезли у супроводі ще одного автомобіля, який під'їхав уже під час інциденту, на вулицю Короленка (нині – Володимирська) до внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР. Після ще одного ретельного обшуку поляків розлучили, ув'язнивши в різних камерах. А. Оршинського протримали в одиночці, не допитуючи, вісім діб, після чого вночі доставили на залізничну станцію десь на околицях міста. Там він помітив Є. Матусинського, котрий виходив із машини. Перебуваючи на самоті в окремому відділенні вистудженого за осінню ніч ваго-

[48] *Skóra W.* Porwanie… – S. 434–436.

ну, що стояв на запасній колії, А. Оршинський дослухався до інших в'язнів, які розмовляли, незважаючи на заборону конвоїрів. Він почув за стіною голос Є. Матусинського, котрий марно намагався випросити у вартового газету, а також скарги Ю. Личека на холод[49]. Протопили у вагоні, а також нагодували в'язнів, лише вранці, і близько 13-ї год. потяг рушив, щоб наступного дня, тобто 10 жовтня 1939 р., прибути до Москви[50].

Дорогою на Луб'янку, куди було доправлено А. Оршинського, йому не вдалося побачити свого шефа й колегу-водія з київського генконсульства. Розпочалися допити, під час яких слідчий на прізвище Бардін вимагав «щирих зізнань», звинувачуючи заарештованого поляка у шпигунстві й погрожуючи за це смертною карою. Інший слідчий допитувався про роботу А. Оршинського в консульстві Польщі у Тифлісі впродовж 1931–1933 рр. Особливо цікавилися чекісти персоналом київської установи. Вимагали повідомити детальну інформацію про всіх співробітників, постійно наполягаючи на тому, що вони були «польськими шпигунами». В А. Оршинського склалося враження, що слідчі поставили за мету «довести», нібито генеральний консул Є. Матусинський підтримував із радянськими громадянами контакти «з розвідницько-контрреволюційними цілями». Але чи не найбільше функціонерів органів держбезпеки цікавила персона іншого співробітника консульства – Е. Заремб-ського. Отже, вони вимагали в А. Оршинського назвати справжнє ім'я цієї людини, повідомити, чим той займався в консульстві тощо. Відповіді А. Оршинського, що це – секретар київського генконсульства, відомий йому за прізвищем Заремб-ський, категорично не влаштовували слідство, яке звинуватило заарештованого у приховуванні істинної інформації.

А. Оршинський перебував на Луб'янці до 24 липня 1941 р., потім разом з іншими в'язнями, під час евакуації в'язниці, був перевезений до Саратова, де 26 серпня 1941 р. його застала

---

[49] Даючи свідчення в Баґдаді, А. Оршинський наполягав на тому, що завдяки багаторічному знайомству та спільній праці з Є. Матусинським і Ю. Личеком легко впізнав їхні голоси.

[50] *Skóra W.* Porwanie… – S. 435.

амністія для громадян Польщі, що відкрило йому дорогу до польської армії[51].

У жовтні 1942 р. до МЗС еміграційного уряду Польщі надійшло повідомлення від консула в Кейптауні Яна Маєвського про те, що офіцер королівських військово-повітряних сил Великобританії Монтеґю Франк Бакстер запевнив його, що в 1941 р. особисто бачив Є. Матусинського у в'язниці на Луб'янці[52]. На цьому будь-які відомості про київського генконсула вичерпувалися. Стосовно третього зниклого безвісти співробітника консульської установи – Ю. Личека – є лише скупі дані, що в 1941 р. він також потрапив під амністію, але невдовзі, залишаючись на території СРСР, помер за нез'ясованих обставин[53].

Отже, проаналізувавши історіографію проблеми та зміст виявлених нами документів, можна дійти висновку, що віднайдено першоджерела, які неспростовно доводять: генеральний консул у Києві Є. Матусинський та двоє його співробітників – А. Оршинський і Ю. Личек – були заарештовані органами НКВС УРСР. Відтепер також відома точна дата й час їхнього арешту. Інформація, котру містять ці документи, підтверджує, що рішення про це ухвалювалося на найвищому партійно-державному рівні СРСР – у ЦК ВКП(б), а до кола осіб, які керували операцією, входили член політбюро ЦК ВКП(б), перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б), нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, член політбюро ЦК КП(б)У, другий секретар ЦК КП(б)У, голова Верховної Ради УРСР М. Бурмистенко, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський, начальник секретаріату НКВС СРСР С. Мамулов.

Зміст нещодавно виявлених джерел цілком верифікує неодноразово висловлену польськими й вітчизняними дослідниками версію зникнення Єжи Матусинського. Але все ще потребують подальшого з'ясування причини арешту генконсула та його подальша доля. Припущення, що дипломата було заарештовано через підозру у причетності до проведення розвідувальної ро-

---

[51] *Skóra W.* Porwanie… – S. 435–436.

[52] Ibid. – S. 434.

[53] Ibid. – S. 436.

боти 2-го відділу Головного штабу на теренах УРСР, на сьогодні ще не знайшло остаточного документального підтвердження. Бракує відомостей і про останні роки життя Юзефа Личека. Виявлення нових джерел, вочевидь, сприятиме розкриттю як цієї, так і багатьох інших таємниць радянської й польської спецслужб міжвоєнного та періоду Другої світової війни.

Додаток № 1

<u>Форма № 14</u>

<u>НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР</u>

Экз. № . . . .   <u>Снятие копий воспрещается</u>   <u>СОВ. СЕКРЕТНО</u>

ШИФР-ТЕЛЕГРАММА ИСХ. № *3149*

«. . . » . . . . . . 193 г. Получ. в ШБ «__*1/10*_1939 г. «*4*» час. «*20*» минут

Откуда *Киев НКВД УССР*

Куда и кому *Москва НКВД СССР тов. Берия*

Распоряжению ЦК КП(б)У – тов. Хрущева мною сегодня 1 час 30 минут ночи арестован польский консул Матусинский и находившиеся при нем шофера Лычек и Оршинский.

Прошу указаний отношении остального состава консульства.

[підпис Горлинського]

Отп. . . . экз. № 1, 2, в ШБ НКВД УССР, № 3 в _______, № 4 в _____
Зашифровал *Р[…] І/Х 1939 г.* «*4*» час. «*35*» мин., «___» слов, «*41*» групп.
Секретарь

І·Ł ij ǒ к ǖІ О̧ ІЈМН*Т , / 4*№, 10 &/ 73/ О,' *ПΞО, 47*̧ ОІ, 120,
ū ОНВÙМ̧ К, ǔΔКΔВО̧ Т МНΘ ˝К̧ МІ *ОΣІ №НП,

Додаток № 2

Расшифров[ать] немедленно
Москва НКВД СССР
тов. Берия

30 сентября 24 часа меня вызвал к себе в ЦК тов. Бурмистренко и объявил, что из Москвы тов. Хрущев передал, распоряжением ЦК ВКП(б) арестовать вне помещения быв. консульства – быв. кон-*

---

* Так у документі, правильно – Бурмистенко.

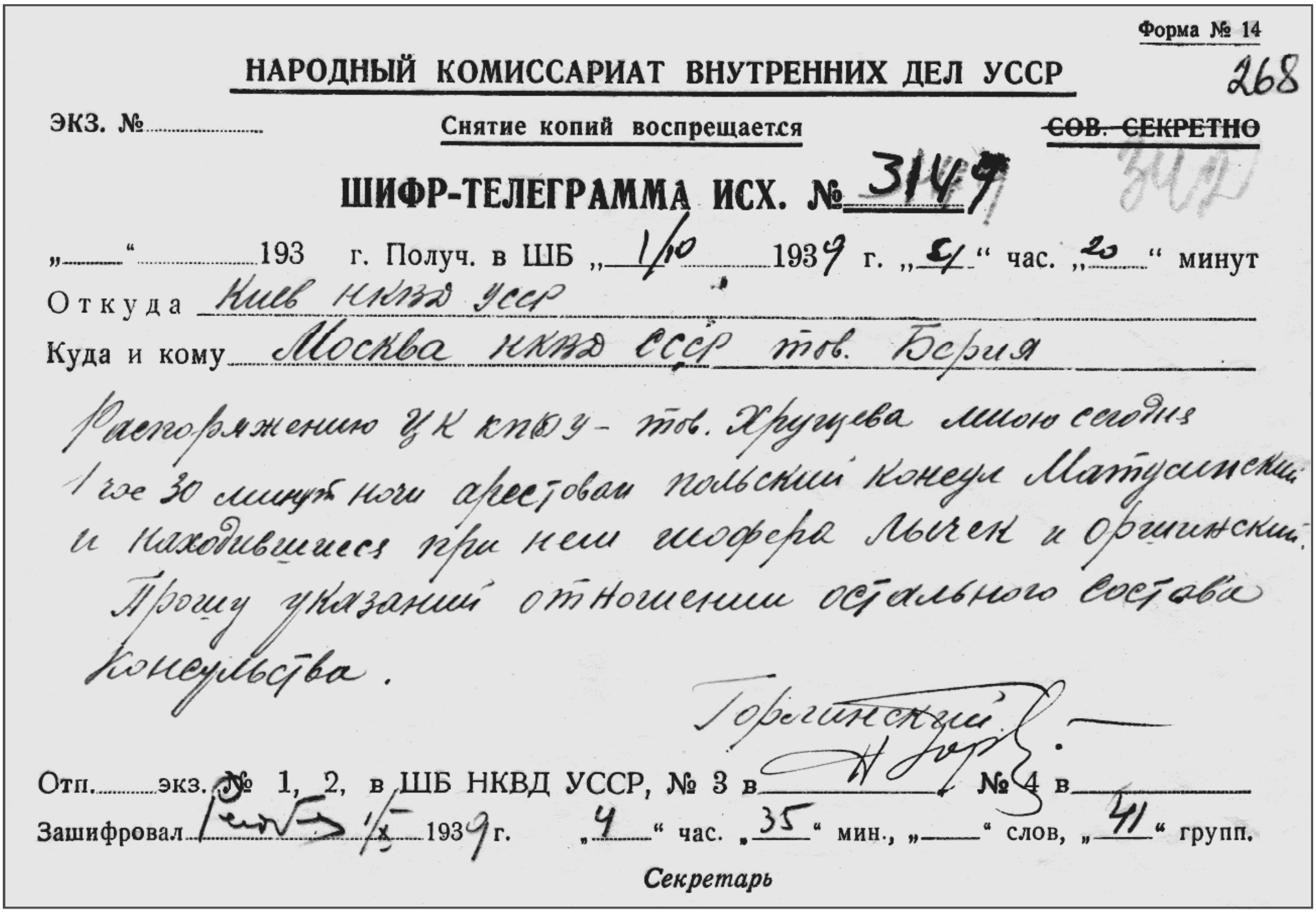

Форма № 14

268

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

ЭКЗ. №........................ Снятие копий воспрещается ~~СОВ. СЕКРЕТНО~~

ШИФР-ТЕЛЕГРАММА ИСХ. № 3149

„......“......................193 г. Получ. в ШБ „1/10..............1939 г. „5“ час. „20“ минут

Откуда Киев НКВД УССР

Куда и кому Москва НКВД СССР тов. Берия

Распоряжению ЦК КП(б)У – тов. Хрущева мною сегодня 1 час 30 минут ночи арестован польский консул Матусинский и находившиеся при нем шофера Лычек и Оршинский. Прошу указаний отношении остального состава консульства.

Горлинский

Отп..........экз. № 1, 2, в ШБ НКВД УССР, № 3 в.................... № 4 в....................

Зашифровал [підпис] 1/X 1939 г. „4“ час. „35“ мин., „......“ слов, „41“ групп.

Секретарь

Шифротелеграма М. Горлинського Л. Берії про арешт Є. Матусинського .

сула Польши Матусинского. Я этот вопрос согласовал т. Мамуловым, после чего в 2 часа 1 октября арестовал на улице в машине бывшего польского консула и двух шоферов, предварительно организовав вызов Матусинского через уполнаркоминдела по телефону из консульства. Арестованные заключены под стражу.

В помещении бывшего консульства находятся 17 человек быв. служащих консульства и членов их семей.

Прошу Ваших указаний.

[підпис Горлинського]

1.X.39 г.
5 часов

ШБ НКВД УССР
Принято ШБ «*5*» час «*15*» мин.
Отпр. на [ш]ф «*6*» час «*00*» мин.
Зашифровал *[підпис]*
ШБ *50145/3150* ш.

І·Ł ij ǒк ũІ О, ĲМН*Т , / 4*NE, 10 &/ 73/ О,'*ПЕО, 47*, ОІ , 121,
ū ОНВЙ, К, Ϊ ΣІ NE НП,

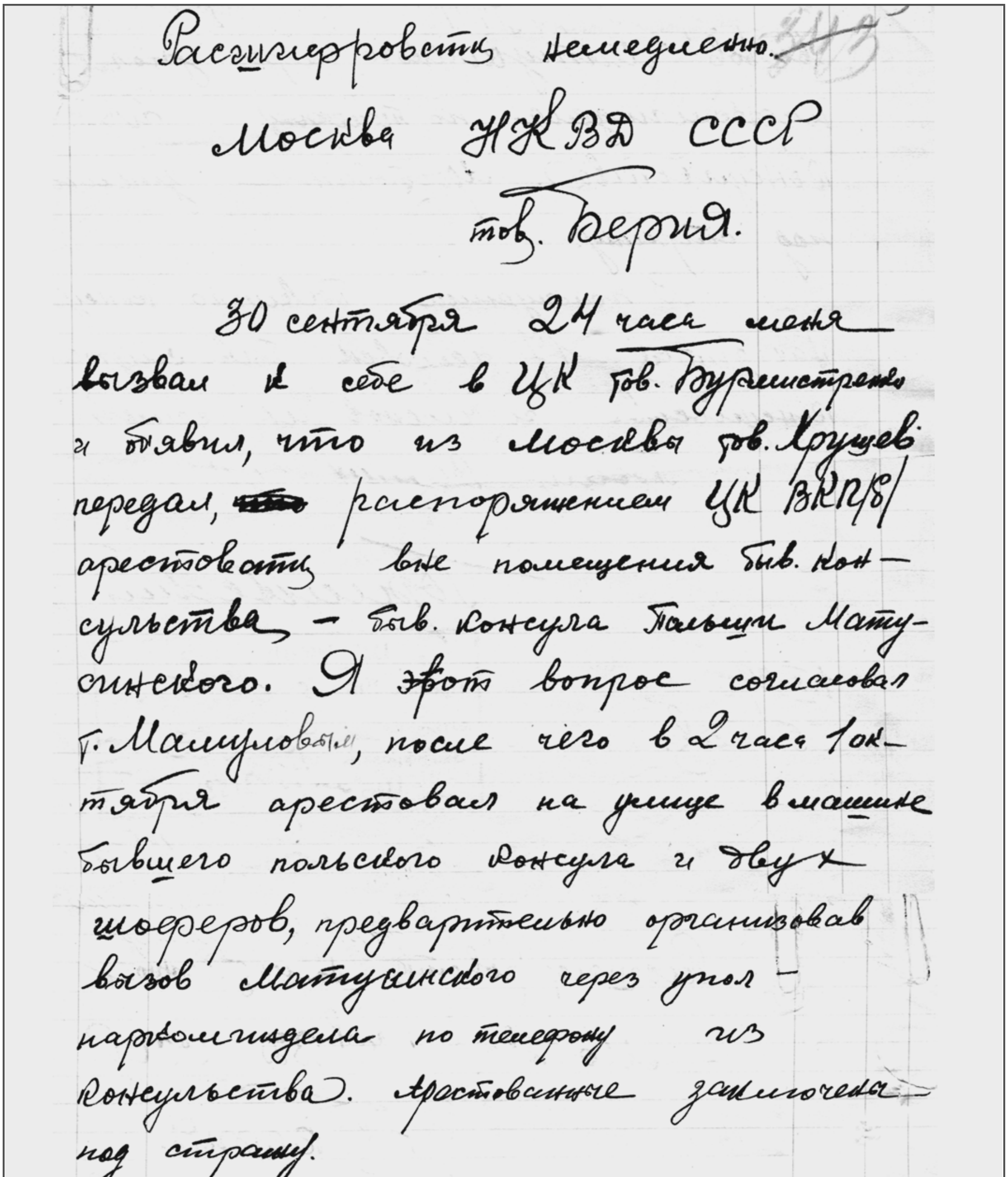

Расшифровать немедленно.

Москва НКВД СССР

тов. Берия.

30 сентября 24 часа меня вызвал к себе в ЦК тов. Бурмистренко и объявил, что из Москвы тов. Хрущев передал, ~~что~~ распоряжением ЦК ВКП(б) арестовать вне помещения быв. консульства — быв. консула Польши Матусинского. Я этот вопрос согласовал с т. Мамуловым, после чего в 2 часа 1 октября арестовал на улице в машине бывшего польского консула и двух шоферов, предварительно организовав вызов Матусинского через уполнаркоминдела по телефону из консульства. Арестованные заключены под стражу.

В помещении бывшего консульства находится 17 человек быв. служащих консульства и членов их семей.

Прошу Ваших указаний

Горлинский

1.X.39 г.
5 часов.

ШБ НКВД УССР
Принято ШБ „5" час. „15" мин.
Отпр. на т/ф „6" час. „00" мин.
Зашифровал [illegible]
ШБ 50145/3150 ш.

105

Шифротелеграма М. Горлинського М. Хрущову про арешт Є. Матусинського.

Окипнюк В. **Генеральное консульство II Речипосполитой в Киеве: трагичный эпилог осенью 1939 г.**

Освещается последний период деятельности генерального консульства II Речипосполитой в Киеве. Приводятся новые данные об аресте органами НКВД УССР генконсула Ежи Матусинского.

Ключевые слова: генеральное консульство, Матусинский, УССР, II Речьпосполитая, Польша.

Okipniuk V. **The Consulate General of the II Rzeczpospolita in the Kyiv: the Tragic Epilogue of the Autumn of 1939**

The article highlights the last period of the Consulate General of the II Rzeczpospolita in the Kyiv. New data is presented concerning the arrest of the USSR Consul General Jerzy Matusicski by People's Commissariat of Internal Affairs.

Key words: Consulate General, Matusicski, USSR, II Rzeczpospolita, Poland.